LISONIY MA’NONING KOGNITIV SHAKLLANISHIDA FREYM, KONSEPTUAL NUQTAYI NAZAR VA DISKURSNING O‘ZARO MUNOSABATI

Kurbanova Shoxidaxon
Dotsent, f.f.f.d (PhD) Qo'qon Universiteti Andijon filiali

Annotatsiya. Mazkur tezisda lisoniy ma’noning shakllanishi va anglanishi kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Til birliklarining ma’nosi faqat lug‘aviy mazmun bilan cheklanmasdan, inson ongidagi bilim tuzilmalari, tajriba asosida shakllangan freymlar, voqelikni idrok etish nuqtayi nazari hamda nutqiy vaziyat bilan chambarchas bog‘liqligi asoslanadi. Freymning bilimlarni tartibga soluvchi kognitiv model sifatidagi xususiyatlari, nuqtayi nazarning axborotni tanlash va taqdim etishdagi roli, diskursning esa ma’noni muayyan ijtimoiy-kommunikativ sharoitda shakllantirishi yoritiladi. Shuningdek, ushbu tushunchalarning o‘zaro aloqasi o‘zbek tilidagi leksik birliklar va kontekstual misollar asosida izohlanadi. Tadqiqot natijalari lisoniy ma’noni dinamik, tajribaga asoslangan va kontekstga bog‘liq hodisa sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: kognitiv tilshunoslik, lisoniy ma’no, freym, freym semantikasi, konseptualizatsiya, nuqtayi nazar, diskurs, kontekst, mental reprezentatsiya, pragmatik ma’no.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda lisoniy ma’noni o‘rganish til birliklarining lug‘aviy mazmunini aniqlash bilangina cheklanmaydi. Til va tafakkur o‘rtasidagi munosabat, insonning olam haqidagi bilimlari, tajribasi, ijtimoiy muhiti hamda axborotni idrok etish usullari ma’no shakllanishining muhim omillari sifatida qaraladi. Shu jihatdan kognitiv tilshunoslik tilni inson ongida mavjud bilimlar tizimi va konseptual faoliyat bilan bog‘liq holda o‘rganuvchi muhim ilmiy yo‘nalish hisoblanadi.

Kognitiv yondashuvga ko‘ra, so‘z ma’nosi tayyor va o‘zgarmas mazmun sifatida emas, balki insonning avvalgi tajribasi, dunyo haqidagi bilimlari va muayyan kommunikativ vaziyatni idrok etishi bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Masalan, maktab so‘zi faqat ta’lim muassasasini bildirmaydi. U o‘quvchi, o‘qituvchi, dars, sinf, bilim, baholash, tartib va tarbiya kabi o‘zaro aloqador tushunchalarni ham faollashtirishi mumkin. Demak, so‘zning mazmunini to‘liq anglash uchun uning lug‘aviy izohidan tashqari, u bilan bog‘liq bilimlar tizimini ham hisobga olish lozim.

Mazkur jarayonda freym, konseptual nuqtayi nazar va diskurs tushunchalari alohida ahamiyat kasb etadi. Freym inson ongidagi bilimlarni muayyan vaziyat yoki hodisa atrofida tartibga soladi. Nuqtayi nazar shu bilimlarning qaysi jihati tanlanishi, qanday baholanishi va qaysi vositalar orqali ifodalanishini belgilaydi. Diskurs esa ma’noning real yoki tasavvur qilinayotgan muloqot sharoitida talqin qilinishiga imkon yaratadi. Ushbu uch omilning birgalikdagi tahlili lisoniy ma’noning qanday shakllanishi, o‘zgarishi va turlicha anglanishini izohlashga xizmat qiladi.

Kognitiv tilshunoslikda ma’no inson ongida shakllanadigan konseptual tuzilmalar, bilimlar va tajribaning lisoniy ifodasi sifatida o‘rganiladi. Bunday yondashuvda til birliklari borliqdagi predmet va hodisalarni shunchaki nomlamaydi, balki ularni ma’lum kategoriyalar asosida anglash va talqin qilishga ham xizmat qiladi. Shu sababli lisoniy ma’noni tahlil qilishda semantik mazmun, insonning dunyo haqidagi bilimlari va nutqiy vaziyat o‘rtasidagi munosabatni aniqlash zarur.

Freym tushunchasi ushbu munosabatni izohlashda muhim nazariy vosita hisoblanadi. Freym — muayyan vaziyat, predmet yoki hodisa haqidagi bilimlarni o‘zaro bog‘langan qismlar asosida tashkil etuvchi kognitiv tuzilma. U alohida tushunchalarning oddiy yig‘indisi emas, balki ular o‘rtasidagi munosabatlar, kutilmalar, vazifalar va tipik harakatlarni ham qamrab oladi. Masalan, shifoxona freymi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

bemor, shifokor, hamshira, tashxis, davolash, dori-darmon va tibbiy yordam kabi elementlarni birlashtiradi. Ushbu elementlardan biri faollashganda, inson ongida boshqa elementlar bilan bog‘liq bilimlar ham yuzaga kelishi mumkin.

Freymning asosiy xususiyatlaridan biri uning munosabatlarga asoslanganligidir. Masalan, shifokor so‘zining ma’nosi kasbiy faoliyat bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ushbu kasbning mazmuni bemor, kasallik, tashxis va davolash kabi tushunchalar bilan aloqada yanada to‘liq namoyon bo‘ladi. Demak, ayrim so‘zlarni ularning konseptual muhitisiz to‘liq anglash qiyin. Freym semantikasi aynan shu hodisani izohlaydi: so‘zning mazmuni u bilan bog‘liq bilimlar tizimiga tayanadi. Freym nazariyasining zamonaviy talqinlarida bilimlarning qanday ifodalanishi, kategoriyalarning qay tarzda tashkil topishi va kontekst ta’sirida qanday faollashishi muhim tadqiqot masalalari sifatida qaraladi. Bu masalalar 2021-yilda nashr etilgan Concepts, Frames and Cascades in Semantics, Cognition and Ontology to‘plamida ham yoritilgan.

Lisoniy ma’noning kognitiv tashkil topishida freym bilan bir qatorda konseptual nuqtayi nazar ham muhim o‘rin tutadi. Nuqtayi nazar voqelikning qaysi jihati tanlanishi, qanday tartibda taqdim etilishi va qaysi baholovchi vositalar orqali ifodalanishini anglatadi. Bir voqea turli nuqtayi nazarlardan bayon qilinganda, uning asosiy faktik mazmuni saqlanib qolishi mumkin, biroq tinglovchida yuzaga keladigan tasavvur o‘zgaradi.

Masalan, U muhokamada o‘z fikrini himoya qildi va U muhokamada boshqalarning fikriga qarshi chiqdi jumlalarini qiyoslaylik. Birinchi jumlada shaxsning o‘z qarashlarini asoslash faoliyati markazga chiqadi. Ikkinchi jumlada esa qarama-qarshilik va munosabatlarning ziddiyatli tomoni ta’kidlanadi. Demak, lisoniy tanlov voqelikning muayyan jihatini oldinga chiqarib, qolgan jihatlarini ikkinchi darajaga tushirishi mumkin.

Kognitiv tilshunoslikda bu hodisa konseptualizatsiya va perspektivlash bilan bog‘liq. Konseptualizatsiya — inson ongida voqelikning muayyan shaklda idrok etilishi va mazmunan tashkil qilinishidir. Perspektivlash esa shu voqelikni muayyan kuzatuvchi, ishtirokchi yoki baholovchi nuqtayi nazaridan tasvirlashni anglatadi. Bunda grammatik vositalar, fe’l tanlovi, so‘z tartibi, metafora va baholovchi birliklar muhim rol o‘ynaydi.

Masalan, Narxlar oshdi va Narxlar ko‘tarildi jumlalarida o‘zgarish hodisasi ikki xil lisoniy shaklda beriladi. Har ikkala ifoda narxning avvalgi darajaga nisbatan ortganini bildiradi, lekin oshmoq va ko‘tarilmoq fe’llarining tanlanishi hodisaning konseptual taqdimotiga ta’sir qiladi. Kengroq diskursda esa ushbu ifodalarga iqtisodiy beqarorlik, bozor faolligi yoki narxlarning tabiiy o‘zgarishi kabi qo‘shimcha talqinlar birikishi mumkin.

Freym va nuqtayi nazar o‘rtasidagi munosabat shundan iboratki, freym vaziyat haqidagi bilimlar tuzilmasini tashkil etsa, nuqtayi nazar shu tuzilmaning qaysi elementlari faollashtirilishi va qanday tartibda taqdim etilishini belgilaydi. Freym ma’noning konseptual asosini ta’minlaydi, nuqtayi nazar esa ushbu asos ichida tanlov va urg‘u mexanizmini yuzaga chiqaradi. Shuning uchun ularni alohida hodisalar sifatida emas, balki lisoniy ma’noning shakllanishida o‘zaro ta’sirlashuvchi kognitiv omillar sifatida o‘rganish lozim.

Nuqtayi nazarning diskursdagi roli, shuningdek, axborotning kim tomonidan va kimga qaratib berilayotganiga bog‘liq. Bir voqea ishtirokchi, kuzatuvchi, mutaxassis yoki tanqidchi pozitsiyasidan bayon qilinishi mumkin. Masalan, loyiha muvaffaqiyatli yakunlandi jumlasi natijaga ijobiy baho beradi. Loyiha belgilangan muddatda tugatildi, biroq kutilgan natijaga erishilmadi jumlasida esa natijani baholash uchun boshqa mezonlar tanlanadi. Ikkinchi ifoda birinchi jumladagi ijobiy bahoni cheklaydi va baholashni murakkablashtiradi.

Har bir kontekstual farqni freym o‘zgarishi bilan izohlash ham to‘g‘ri emas. Ba’zi hollarda farq so‘zning ko‘pma’noliligi, grammatik qurilish, nutqiy maqsad yoki tinglovchining individual tajribasi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu sababli kognitiv tahlilda semantik, grammatik, pragmatik va diskursiv dalillarni birgalikda hisobga olish zarur. Bunday kompleks yondashuv lisoniy ma’noning shakllanish mexanizmlarini aniqroq tavsiflash imkonini beradi.

Xulosa. Lisoniy ma’no inson ongida mavjud bilimlar, tajriba va konseptual tuzilmalar bilan uzviy aloqada shakllanadi. So‘zning ma’nosi uning lug‘aviy mazmuni bilan cheklanmay, muayyan vaziyat haqidagi bilimlarni ham faollashtirishi mumkin. Freym ana shu bilimlarni o‘zaro munosabatga kirishgan tizim sifatida tashkil etadi. Freym, nuqtayi nazar va diskursni yagona tahliliy model doirasida o‘rganish lisoniy ma’noning shakllanishi va talqin qilinishini chuqurroq tushuntirishga imkon beradi. Freym bilimlar tizimini faollashtiradi, nuqtayi nazar uning muayyan jihatlarini tanlaydi, diskurs esa tanlangan mazmunning kommunikativ vazifasi va kontekstual talqinini belgilaydi. Ushbu mexanizmlar o‘zaro ta’sirda bo‘lib, ma’noning dinamik xususiyatini yuzaga chiqaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Chilton, P. Cognitive Linguistics. In: Brekhus, W. H., Ignatow, G. (eds.). The Oxford Handbook of Cognitive Sociology. Oxford University Press, 2019. — P. 242–270. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780190273385.013.14.
2. Löbner, S., Gamerschlag, T., Kalenscher, T., Schrenk, M., Zeevat, H. (eds.). Concepts, Frames and Cascades in Semantics, Cognition and Ontology. Cham: Springer, 2021. — 486 p. Ayniqsa: “Introduction”, B. 1–22; Leda Berio, “Linguistic Relativity and Flexibility of Mental Representations: Color Terms in a Frame Based Analysis”, B. 121–141. DOI: 10.1007/978-3-030-50200-3.
3. Semino, E., Demjén, Z., Demmen, J. An Integrated Approach to Metaphor and Framing in Cognition, Discourse, and Practice, with an Application to Metaphors for Cancer. Applied Linguistics, 2018, 39(5). — P. 625–645. DOI: 10.1093/applin/amw028.
4. Xu, W., Taylor, J. R. (eds.). The Routledge Handbook of Cognitive Linguistics. London–New York: Routledge, 2021. — 792 p.
5. Abdelzaher, E. M. Frame Semantics. Handbook of Cognitive Semantics Online. Brill, 2024. — 136 p.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.